

FOLKLOR POLSKI I LITEWSKI
(Źródła – adaptacje – interpretacje)
pod redakcją A. Baranowa, J. Ławskiego i V. Wróblewskiej
Toruń 2021

AGNIESZKA GOŁĘBIEWSKA-SUCHORSKA

ORCID ID: 0000-0002-9397-9179

(Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy)

Królewna z brodą – realizacje motywu w bajkach polskich, żmudzkich i białoruskich

W systematyce Juliana Krzyżanowskiego *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*¹ odnotowano trzy realizacje wątku bajek magicznych T 326 „Poszukiwacz strachu”, w których zgolenie/ścięcie brody nieboszczykowi jest warunkiem uwolnienia jego duszy od męki pośmiertnej. W dwóch wariantach pokutującymi są dusze mężczyzn, którzy za życia dla żartu pozabawili bród innych mężczyzn (zakonników, pana), a po śmierci czekają, by ktoś wykonał tę czynność w stosunku do nich². Tylko w jednym wariantcie wątku T 326 odnotowanym w PBL ścięcie brody stanowi warunek wybawienia duszy kobiety – w żmudzkim tekście *Zakłęty dwór i panna* zapisanym w języku polskim³. Dwie niesklasyfikowane realizacje motywu królewny z brodą w bajkach polskich zostały utrwalone w XX wieku na Śląsku i na Kujawach. Wariant kujawski zapisano we Włocławku, wariant śląski odnotowano zaś w Biskupicach-Zabrzu, obie bajki zatytułowano

¹ J. Krzyżanowski, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1–2, Wrocław 1962–1963.

² A. Siewiński, *Legenda o zameczku w Bełzie*, „Lud” 1902, t. 8, z. 1, s. 171–180; J. Świętek, *Lud nadrański (od Gdowa po Bochnię)*, Kraków 1893, s. 480–481.

³ *Zakłęty dwór i panna*, w: *Podania żmudzkie*, cz. 1, zebrał i dosłownie spolszczył M. Do-wojna-Sylwestrowicz, Warszawa 1894, s. 204–205.

*O królownie z brodą*⁴. Ponadto jeden wariant bajki z motywem królowny z brodą został zapisany w języku białoruskim pod tytułem *Przeklęta*⁵ i według klasyfikacji bajek wschodniosłowiańskich stanowi realizację wątku T 813B* „Zaprzędany diabłu”⁶.

Golenie zarostu nieboszczykom (obok między innymi mycia ciała, nacierania włosów wonnościami, wkładania specjalnego stroju) było jednym z obowiązkowych elementów przygotowania ciała zmarłego umożliwiającego przejście duszy w zaświaty⁷. W bajkach z motywem pokutujących dusz mężczyzn ich oczekiwanie na dobrowolne ścięcie bród przez żywego człowieka zapewne nawiązuje do tego wymogu pogrzebowego. Jednocześnie wykazuje także cechy tzw. kary lustrzanej, ponieważ winowajcę musi spotkać dokładnie to, co uczynił ofierze, aby mógł przejść ostatecznie do świata zmarłych. Przy czym wszyscy uczestnicy tego ciągu zdarzeń – ofiara, winowajca i wybawca są płci męskiej. Zarost w tradycji ludowej był niewątpliwym atrybutem męskości, a twierdzenie, że jest on na twarzy kobiety, charakteryzowało między innymi głupców w wątkach anegdotycznych (na przykład w T 1685 „Głupi Gała”). Ukazanie i wybawienie kobiety za pomocą męskiego zarostu nie jest motywem szczególnie popularnym w bajkach, wydaje się jednak intrygujące ze względu na androginiczny charakter środka represyjnego oraz to, że przygotowanie zwłok kobiet do pochówku nie obejmowało, z przyczyn oczywistych, golenia im bród. Stąd celem podjętej w prezentowanym tekście analizy tekstów bajek z motywem królowny z brodą jest próba określenia motywacji zastosowania takiej kary wobec bajkowych kobiet.

Analizie porównawczej i kontekstowej zostały poddane łącznie cztery teksty: dwa warianty polskich bajek z motywem królowny z brodą – śląski i kujawski, jeden wariant żmudzki zapisany w języku polskim oraz jeden wariant białoruski. Jedynie bajka zapisana na Żmudzi, odnotowana w PBL, została jednoznacznie przyporządkowana do realizacji wątku

⁴ Wariant kujawski: *O królownie z brodą*, w: *Bajki dla odważnych*, red. H. Łopatyńska, A. Kostrzewa, Toruń 2013, s. 99–113. Wariant śląski: *O królownie z brodą*, w: *Gadka za gadką. 300 podań, bajek i anegdot z Górnego Śląska*, oprac. D. Simonides, J. Ligęza, Opole 1975, s. 198–201.

⁵ Проклятая, w: Е. Р. Романов, *Белорусский сборник*, Витебск 1891, с. 43–44.

⁶ *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*, сост. Л. Г. Багд, Ленинград 1979.

⁷ Zob. na przykład: A. Fischer, *Zwyczajne pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921, s. 99, 104.

T 326 „Poszukiwacz strachu”, dlatego celem przeprowadzonego badania było także wskazanie, których wątków bajkowych dotyczy motyw królewny z brodą. Porównano następujące segmenty bajek: wina, której konsekwencją była kara; dysponentki kary; wybawcy pokutującej duszy; sposoby wybawienia od kary oraz konsekwencje zdjęcia kary z kobiety.

Motyw panny, której za karę wyrósł męski zarost, występuje w tej samej funkcji we wszystkich analizowanych bajkach, tj. jako realizacja ludowego poczucia sprawiedliwości stanowiącej kardynalną wartość regulującą właściwe stosunki międzyludzkie. Jednak nie we wszystkich tekstach łączy się on z tymi samymi motywami składowymi fabuły. W bajkach śląskiej, żmudzkiej i białoruskiej występują trzy zasadnicze motywy – kapryśnej panny na wydaniu, królewny ukaranej brodą i wybawienia pokutującej duszy. Są one połączone jak ogniwa łańcucha według porządku przyczynowo-skutkowego: fabułę inicjuje kaprys dziewczyny (panny, królewny, kupcówny) poniżającej kandydatów na męża przez ogolenie im brody; kaprys ten sprowadza na nią karę w postaci męskiego zarostu, co z kolei prowadzi do konieczności wybawienia jej pokutującej brodatej duszy przez ogolenie. Motywy kapryśnej panny na wydaniu i pokutującej duszy występują w bajkach polskich częściej niż motyw brodatej królewny i funkcjonują w różnych wątkach. Przykłady ukarania grymaśnej panny odrzucającej zalotników odnajdujemy w wątkach magicznych, nowelowych, ajtiologicznych. Jako kara pojawia się w nich między innymi wyjście za mąż za diabła (na przykład T 479 „Dziewczyna wychodzi za diabła”, T 1164 „Belfagor”) lub pośmiertna zamiana dziewczyny w zwierzę, ptaka (na przykład T 2504 „Kret”, T 2522 „Kukułka”). Motyw pośmiertnej kary, którą zdjąć z duszy może tylko dobrowolny czyn żywego człowieka, występuje zaś w opowieściach wierzeniowych, na przykład opartych na wątku T 4020 „Dusze na pokucie”, a także w wątkach legendowych, na przykład T 789 „Pokuta za tytoń”.

W wariacie żmudzkim, śląskim i białoruskim czynem karanym jest polecenie dziewczyny, by zgolić brody mężczyznom, którzy niczym wobec niej nie zawinili. We wszystkich trzech przypadkach decyzja kobiety wiąże się z wyborem kandydata na męża. W bajce żmudzkiej kazała ona ściąć brodę kapłanowi pogańskiemu, który odważył się skarcić ją za to, że zażądała, by golić zalotnikom brody, ale za żadnego z ogolonych nie chciała

wyść za mąż: „Kapłan zagniewany przeklął ją i broda jej urosła”⁸. Pojawienie się zarostu na twarzy wybrednej panny zapoczątkowało dwustuletnią pokutę brodatej duszy czekającej na wybawienie. W bajce śląskiej kapryśna królewna wybrała na męża fryzjera, który przypadkowo znalazł się wśród zalotników i zażądała, by zgolił swoją brodę. Fryzjer w ogóle nie zamierzał zabiegać o jej względy i nie chciał się żenić, więc po zgoleniu zarostu przeklął królewnę. Kara w bajce śląskiej spadła na winowajczynię już za życia – na brodzie dziewczyny pojawiło się kilka pojedynczych włosów, z którymi nie potrafiła sobie poradzić, i które ostatecznie przekształciły się w typowo męski zarost:

Gdy rano się obudziła, to biegnie do lustra jak zwykle rano przyjrzeć się swojej urodzie, gdy tymczasem spostrzegła długi włos wyrastający z brody. Przestraszona nie wiedziała, co począć, ale złapała nożyce i ciach! odcięła i znów ujrzała się piękna, jak zwykle, ale nie był koniec na tym.

Na drugi dzień, gdy obudziła się i jak zwykle stanęła przed lustrem, spostrzegła, że w miejscu gdzie wczoraj był jeden włos, wyrosło kilkanaście takich włosów⁹.

W wariantcie białoruskim dziewczyna, która bardzo nie lubiła mężczyzn z zarostem, zagroziła zgoleniem brody wujowi, za co została przez niego przeklęta.

W trzech analizowanych tekstach – żmudzki, śląski i białoruski, elementem łączącym różne motywy bajkowe okazuje się broda: jej gołenie jest kaprysem dziewczyny, pojawienie się brody na twarzy panny stanowi karę i zgolenie brody warunkuje koniec pokuty. W bajce kujawskiej fabułę inicjuje natomiast motyw niegościnności. Egoistyczna i opryskliwa królewna nie chciała dać schronienia w czasie burzy wędrownej staruszce, która przeklęła ją za to, a klątwa staruszki-wróżki zaczęła działać natychmiast – królewnie wyrosła broda i „od tego dnia państwo zostało bez władcy, a w zamku gdzie mieszkała królewna, straszło okropnie”¹⁰. Motyw ukaranej niegościnności występuje na przykład w bajkowym wątku 751A „Chciwa baba (Zamiana w zwierzę)”, częściej jednak bajki polskie opowiadają o wynagrodzeniu gościnności (na przykład wątki T 750D

⁸ *Zaklęty dwór i panna*, s. 204.

⁹ *O królewnie z brodą*, w: *Gadka za gadką*, s. 199.

¹⁰ *O królewnie z brodą*, w: *Bajki dla odważnych*, s. 105.

„Pan Bóg gościem”, T 750A „Życzenia spełnione”). Po początkowym motywie niegościnności, w bajce kujawskiej następują, podobnie jak w pozostałych analizowanych bajkach, motywy królewny ukaranej brodą i wybawienia pokutującej duszy.

W bajkach rozpoczynających się motywem kapryśnej panny na wydaniu (śląska, żmudzka, białoruska) dysponentami kary są więc mężczyźni, a w bajce z inicjalnym motywem niegościnności (kujawska) o karze decyduje kobieta. Niezależnie od płci dysponenta kary, wybawcami we wszystkich wariantach realizacji motywu królewny z brodą są mężczyźni, których łączy zawód cyrulika i status wędrowca, wszyscy bowiem trafiają do zamku/dworu w poszukiwaniu noclegu. W bajce śląskiej wędrowcem okazał się ten sam fryzjer, który przeklął królewnę, w bajce kujawskiej był nim wędrowiec, który „chodził po kweście”, a w bajkach żmudzkiej i białoruskiej pojawia się wędrowny cyrulik. Warunki wybawienia pokutującej brodatej duszy są podobne w bajkach śląskiej, żmudzkiej i białoruskiej – zdjąć karę z królewny mogło tylko dobrowolne ogolenie jej przez mężczyznę i warunek ten został spełniony przez przybyszy. Jednak golenie poprzedzał wspólny posiłek wszystkich trzech wędrowców z pokutnicami, które proponowały im wieczerzę:

Otworzyły się wszystkie drzwi, podeszła panna, prosi go na wieczerzę. On był odważnym, nie lękał się i poszedł jeść¹¹.

Na zaproszenie nasz podróżny wstał i nie dał sobie jeszcze raz powiedzieć, podszedł do stołu, podszedł blisko, poznał tą, która pozbawiła go jego pięknej brody¹².

Propozycja wspólnej wieczerzy złożona człowiekowi przez duszę pokutującą nie stanowi formy kontaktu świata żywych i zmarłych typowego dla gatunku bajki. W wątkach bajek ludowych do wspólnego posiłku zaprasza się zmarłego, dla którego wieczerza z żywym stanowi warunek zakończenia męki pośmiertnej¹³, co odzwierciedla typowe zachowania związane z obrzędowością pogrzebową i zaduszną. Żywność stanowiła w folklorze

¹¹ *Zaklęty dwór i panna*, s. 205.

¹² *O królewnie z brodą*, w: *Gadka za gadką*, s. 200.

¹³ Na przykład w bajce *O jednym Panie, co w kominie pokutował* (T 326 „Poszukiwacz strachu”) warunkiem wybawienia duszy pokutującej za skąpstwo jest zaproszenie jej do wspólnego posiłku przez żywego człowieka, w: J. Świętek, *Lud nadrański (od Gdo-*

obrzędowym ważny element kontaktów między światem żywych a światem umarłych, ponieważ w dni wspomnień nieżyjących żywi obdarowywali się wzajemnie potrawami (sąsiedzi, dziady, żebracy), aby uzyskać w zamian modlitewną pomoc dla pokutujących dusz swoich bliskich¹⁴. Jednak w obrzędowości pogrzebowej niekiedy można odnaleźć elementy wyraźnie świadczące o istnieniu zwyczaju częstowania strawą żywych w imieniu zmarłego. Wśród górali śląskich stawiano na przykład przy nieboszczyku w czasie „pustych nocy”, poprzedzających pogrzeb, chleb i wódkę dla krewnych i sąsiadów gromadzących się na modlitwy i posiłek ten nazywano „poczęstunkiem od zmarłego”¹⁵. Przyjęcie takiego daru pociągało za sobą zobowiązanie do modlitwy za duszę nieboszczyka. W tym kontekście być może propozycję panny/królowny w bajkach żmudzkiej, śląskiej i białoruskiej należy interpretować jako pewnego rodzaju podarunek zobowiązujący wędrowca do wykonania w zamian konkretnej czynności – ogolenia gospodyni.

Zupełnie inny sposób wybawienia królowny z brodą odnotowano w wariantcie kujawskim bajki. Jest on związany z motywem gry w karty żywych bohaterów z przedstawicielami *orbis exterior* – wynik karcianej gry cyrulika z nieboszczką miał zdecydować o losach obojga. Motyw takiej hazardowej rozgrywki występuje w realizacjach różnych wątków bajkowych, na przykład w wątku magicznym T 361 „Parobek w piekle”¹⁶. Kujawski cyrulik zabezpieczał się przed kontaktem ze zmarłą, rysując wokół siebie krąg, co jest zabiegiem ochronnym często stosowanym przez bohaterów w wątkach magicznych, na przykład T 307 „Królowna strzyga”, T 372 „Koło magiczne i diabeł”:

[...] nakerśli koło na podłodze, w kole tym ustawił fotel i zasiadł w nim sobie. Pokropił siebie i podłogę święconą wodą i postanowił odpocząć¹⁷.

wa po Bochnię), Kraków 1893, s. 365. Por. także realizacje wątku T 470 „Zmarły zaproszony na ucztę”.

¹⁴ A. Fischer, *Zaduszki w Polsce*, w: tegoż, *Święto umarłych*, Lwów 1923, s. 19–31.

¹⁵ Z. Szromba-Rysowa, *Uczta pogrzebowa w zwyczajach i wierzeniach ludowych*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1986, t. 40, z. 1–2, s. 37.

¹⁶ Na przykład w bajce kaszubskiej bohater gra w karty z diabłem Rokitą o duszę – *O karciorzu*, „Gryf. Pismo dla Spraw Kaszubskich” 1909, r. 1, s. 235–238 (T 361 „Parobek w piekle”).

¹⁷ *O królownie z brodą*, w: *Bajki dla odważnych*, s. 109.

W kujawskim wariancie bajki o królewnie z brodą sposób uwolnienia duszy od pokuty nie jest więc związany przedmiotowo z jej przewinieniem, w przeciwieństwie do bajek śląskiej, żmudzkiej i białoruskiej.

Konsekwencje zdjęcia kary z brodatej królewny są w analizowanych tekstach dwojakie – odmienne w bajkach śląskiej i żmudzkiej oraz kujawskiej i białoruskiej. W tekstach ze Żmudzi i Zabrza wybawiona pokutnica znika, kończą się nocne strachy w jej zamku/dworze, a wybawca otrzymuje bogactwo. Zgolenie kobiecego zarostu w tych wariantach bajek warunkowało więc przejście duszy pokutnicy w zaświaty, co lokalizuje motywację motywu królewny z brodą w kontekście obrzędu pogrzebowego. W bajce kujawskiej w efekcie uwolnienia duszy królewna ożywa i wychodzi za mąż za wyzwoliciela:

Wybawca [...] zwracając się do królewny spytał, czy jej się podoba i czy go zechce. Królewna była bardzo zaskoczona, lecz natychmiast skinęła głową. Wkrótce też wielkie weselisko wyprawiono, a wędrowiec otrzymał swą nagrodę i część kraju od króla¹⁸.

Także pokutnica z bajki białoruskiej powraca do świata żywych i poślubia swojego wybawcę. W tych dwóch wariantach bajek motyw królewny z brodą jest więc także związany z kontekstem obrzędowym, jednak nie tylko z pogrzebowym, ale i z weselnym. Motyw męskiej brody przewija się w różnych gatunkach folkloru w kontekście zalotów, wesela lub stosunków małżeńskich. W humorystycznym wątku o małżonkach T 1353 „Gdzie diabeł nie może, tam babę pośle” próba ścięcia brody podjęta przez żonę za namową biesa staje się powodem kłótni z mężem. W jednej z bajek zapisanych na Mazowszu (T 479 „Dziewczyna wychodzi za diabła”) panna stawia warunek, aby kandydat na męża miał czerwone wąsy¹⁹. W miłosnej pieśni górali dziewczyna żąda, by zalotnik zgolił brodę:

Ogól wąsy, ogól brode,
To ku tobie przystać moge;
Jak ty wąsów nie ogolis,
To mie ty nie przyniewolis²⁰.

¹⁸ Tamże, s. 113.

¹⁹ K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Lwów 1929, nr 221, s. 184.

²⁰ I. Kopernicki, *Pieśni Górali Beskidowych z okolic Rabki*, ZWAK 1888, t. 12, s. 170.

W pieśniach weselnych jest zaś popularny motyw golenia brody panu młodemu i družbie przez kobiety, na przykład:

A nasz družbusio młody
Nie goluśse brody.
Swasienka mu ogoliła,
Wziena szczyipy opaliła²¹.
A ten nasz pan młody nie ogolił brody,
Pani młoda ogoliła, reszte świeco opaliła²².

Jednocześnie w pieśniach weselnych pojawia się także motyw niezadowolenia pana młodego z braku zarostu oraz pomocy okazanej mu przez kobiety:

Tylko pan-młody nie wesół,
Bo nima brody i wąsów.
A druchenki sie zmówiły,
Po włosiku sie złożyły,
A panna-młoda dwa włosy,
Bydzi miał brode i wonsy²³.

Przytoczone przykłady kobiecych manipulacji z męskim zarostem (wymagania odnośnie do koloru, golenie, dorabianie brody) wskazują na ważną rolę owłosienia męskiej twarzy w kontaktach między płciami. Broda kobiety, tj. nieowłosiona dolna część twarzy, w przekonaniu ludu, stanowiła zaś swoiste narzędzie przepowiedni płci oczekiwanego dziecka – rowek w brodzie brzemienniej miał wskazywać na syna, a wgłębienie w kształcie „dziurki” – na córkę²⁴. Broda pokryta zarostem nie pozwalałaby na takie przepowiednie, stąd jej pojawienie się na kobiecych twarzach w bajkach można interpretować jako symboliczne odebranie bohaterkom funkcji rozrodczych lub przynajmniej ich ukrycie lub uśpienie. Androginiczne twarze przeklętych panien stanowiły więc wyraz odebrania im kobiecości, analogicznie do pozbawionych bród twarzy bajkowych zalotników, które

²¹ A. Saloni, *Lud rzeszowski. Materiały etnograficzne*, MAAE 1908, t. 10, s. 105.

²² A. Jaworczak, *Wieś Dąbrówki, powiat łańcucki*, Lwów 1936, s. 74.

²³ J. Grajner, *Zapiski etnograficzne z okolic Wielunia i Radomska*, ZWAK 1880, t. 4, s. 255.

²⁴ M. Gruchola, *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia związane z kobietą w ciąży oraz prognozy i wróżby dotyczące płci mającego narodzić się dziecka – studium wsi Białobrzegi w województwie lubelskim*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2015, t. 6, nr 3, s. 35.

wyrażały odebranie im męskości przez upodobnienie do gładkiej twarzy kobiecej. Bajkowy motyw zamiany brody kobiecej w męską można zatem interpretować jako karę lustrzaną.

Pokutowanie w cudzej, czyli męskiej „skórze”, symbolicznie obrazuje wagę wyrządzonego zła, prowadzącego do utraty godności i tożsamości²⁵ człowieka. Mimo motywu winy i kary w bajkach można dostrzec także element wstydu i żalu za popełniony czyn, szczególnie uwydatniony w bajce śląskiej i białoruskiej. Przeklęta panna nie umiera od razu, żyje, stopniowo izolując się od ludzi, wstydząc się swojego nienaturalnego wyglądu. Wcielenie winowajczyny w sytuację ofiary (odebranie atrybutów płci) pozwala jej zrozumieć i odczuć krzywdę, jaką wyrządziła, wywołać żal za popełnioną niegodziwość:

[...] w wielkiej rozpaczcy założyła na głowę długą ciemną woalkę, przysłoniła nią twarz i zamknęła się w swojej komnacie, odcięła nawet od swoich najbliższych. Spędzała długie dni w samotności i smutku, żałując, że gardziła młodzieńcami i że dokuczała podwładnym. Biedna królewna w tej rozpaczcy ciężko zachorowała i umarła²⁶.

W tekście z Włocławka można zauważyć kontaminację innych motywów niż w pozostałych analizowanych bajkach (niegościnnność, gra w karty, krąg chroniący przed nieczystą siłą). Wszystkie cztery warianty bajki o królewnie z brodą spełniają jednak kryteria wątku T 326 „Poszukiwacz strachu”, w którym śmiałek spędza noc w opuszczonym budynku opawanym przez strachy. Dorota Simonides i Józef Ligęza zakwalifikowali wstępnie wariant śląski bajki o królewnie z brodą jako realizację wątku T 464 „Czarna królewna”, w którym także zaklęta panna czeka na wybawienie. Jednak warunkiem ocalenia duszy czarnej królewny jest wyda-

²⁵ Por. także realizacje wątku T 902 „Wyleczenie leniwej żony”, w których zgolenie głowy kobiecie, a więc także manipulacja z zarostem/owłosieniem, prowadzi do jej zwątpienia we własną tożsamość, na przykład: „Tomek miał bardzo głupią żonę i chciał się jej pozbyć. Raz upoił ją dobrze, a gdy baba zasnęła, ogolił jej głowę i zaniósł babę nad rzekę. Przebudziła się baba i czuje, że włosów nie ma na głowie i mówi: »Czyjaż ja? czy ja Tomkowa, czy ja nie Tomkowa, Tomkowa żona miała włosy, a ja nie mam?«. Tymczasem nadszedł Tomek, a baba go pyta: »Tomek, czy je twoja baba w domu?«. »A jest«. »Co robi?« »Chusty pierze«, mówi Tomek. Baba tedy nie wiedząc, czyja jest własnością, skoczyła do rzeki i utonęła”. Zob. A. Siewiński, *Bajki, legendy i opowiadania ludowe zebrane w powiecie sokalskim*, „Lud”, t. 9, z. 1, s. 71.

²⁶ *O królewnie z brodą*, w: *Gadka za gadką*, s. 199–200.

nie określonej sumy pieniędzy przez wybawcę. Porównanie bajki śląskiej z bajką żmudzką, klasyfikowaną jako T 326, skłania zatem do wniosku, że bardziej trafne byłoby przyporządkowanie wariantu śląskiego właśnie do realizacji wątku T 326 „Poszukiwacz strachu”. Również niesklasyfikowana bajka kujawska, mimo nieco odmiennych wątków składowych fabuły, wykazuje najbliższy związek z wątkiem T 326 „Poszukiwacz strachu”. We wszystkich trzech bajkach wybawca musi bowiem wykazać się odwagą i spędzić noc w nawiedzonym miejscu. Także fabuła bajki z Białorusi wydaje się bliższa wątkowi T 326 niż wskazanemu w systematyce wschodniosłowiańskiej wątkowi 813B* „Zaprzędany diabłu”²⁷. Analiza porównawcza bajek z motywem królowny z brodą skłania do wniosku, że najbardziej adekwatne jest przyporządkowanie owego motywu do wyodrębnionego w PBL wątku T 326 „Poszukiwacz strachu”, choć określenie „poszukiwacz” nie wydaje się najtrafniejsze w odniesieniu do bohaterów, którzy nie tyle poszukują mocnych wrażeń, co mają odwagę stawić czoła strachom spotkanym w drodze.

Kontaminacja motywu królowny z brodą z różnymi, bardziej popularnymi w bajkach motywami, decyduje o odmiennym przesłaniu tekstów. Broda wyrastająca królownie w wariantach żmudzkim, śląskim i białoruskim jako kara za złe traktowanie mężczyzn, wydaje się najbardziej uzasadniona kontekstowo – winowajczyni musi doświadczyć losu skrzywdzonych przez siebie osób, by sprawiedliwości stało się zadość. W wariantach śląskim i żmudzkim zgolenie kobiecego zarostu funkcjonalnie zbliżone jest do golenia brody nieboszczykom w obrzędzie pogrzebowym, tzn. stanowi swoistą „przepustkę” w zaświaty jako dopełnienie wymagań obyczajowych. Ukazanie zarostem królowny za złe traktowanie gościa w bajce kujawskiej jest karą niezwiązaną bezpośrednio z przewinieniem. Porównanie finałów bajek wskazuje, że w dwóch wariantach, w których kara wiązała się z zalotami (śląskim i żmudzkim), efektem wybawienia od pokuty wcale nie było małżeństwo, czyli sfinalizowanie zalotów. W przypadku kary zesłanej przez wróżkę za niegościnnność, broda jako kara nie była natomiast bezpośrednio związana z przewinieniem, ale jej anulowa-

²⁷ Рог. „326 А. Мальчик учится страху: на колокольне, под виселицей, в доме с привидениями (кошки, труп, падающий с потолка, и пр.) и т. д.; холодная вода, утри и т. п. учат его, наконец, страху”, w: Н. П. Андреев, *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*, Ленинград 1929 oraz 326 = AA326A, w: *Сравнительный указатель*.

nie prowadziło do ślubu. Zaślubinami zakończyły się także panieńskie kaprysy kupcowny z bajki białoruskiej. Obecność motywu królewny z brodą w analizowanych bajkach wydaje się więc pozbawiona jednoznacznej motywacji, ponieważ łączy się z kontekstem obrzędowości zarówno pogrzebowej, jak i weselnej. Jednak oba te obrzędy łączy specyfika *rites de passage* – związek z realną lub rytualną śmiercią. Wesele jako obrzęd przejścia wymagało zastosowania symbolicznych procedur, które były niezbędnym warunkiem otrzymania nowego statusu przez państwa młodych. Tradycja ludowa nakazywała traktowanie panny młodej, „tak jakby osierocała dom rodzinny. Wykonywano wtedy gesty, używano rekwizytów i środków apotropaicznych stosowanych także podczas pogrzebu”²⁸. Stąd zgolenie brody pokutującej kobiecej duszy prowadzi w analizowanych bajkach do zakończenia procesu realnej śmierci, czyli jej ostatecznego przejścia w zaświaty lub do śmierci symbolicznej i powrotu do świata żywych ze statusem żony.

Bez wątpienia motyw kobiety z brodą uatrakcyjnia fabułę każdej z analizowanych bajek ze względu na anomalny wygląd bohaterki i zapewne tym można tłumaczyć jego trwanie w tradycji bajkowej. W świecie ludowej taksonomii ciała nietypowe niekiedy stanowiły powód ostracyzmu społecznego, przypisywano im demoniczną proveniencję, a jednocześnie wzbudzały zainteresowanie. Do połowy XIX wieku w Europie były szczególnie popularne pokazy ludzkich „osobliwości”, w czasie których jedną z atrakcji stanowiły kobiety obdarzone brodą lub nadmiernym owłosieniem²⁹. W wydaniach broszurowych w Polsce popularyzowano opowiadania stanowiące adaptację ludowego wątku T 326 „Poszukiwacz strachu”, osnute na motywie kobiety ukaranej męskim zarostem, na przykład opowiadanie *Zakłeta dziewczica z brodą, czyli Cyrulik Zbawca: przygody Bertrama w zamku*³⁰. W opowiadaniu tym zastosowano jednak obcą

²⁸ P. Kowalski, *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa–Wrocław 1998, s. 419–421, 556.

²⁹ K. Kwaśna, *A jeśli to wszystko jest prawdziwe... Źródła wstrętu i odrazy w monstualnych kreacjach w twórczości Howarda Phillipsa Lovecrafta*, w: *Świat grozy*, red. K. Olkusz, Kraków 2016, s. 94. Por. także tekst druku ulotnego: „Największa sensacja świata. Poraz pierwszy w Polsce. Niewidziany cud natury i poraz pierwszy w świecie Mrs. Ralston kobieta z brodą i wąsami”, [b.a.], ulotka, Łomża: s.n., 1938.

³⁰ [b.a.], *Zakłeta dziewczica z brodą, czyli Cyrulik Zbawca: przygody Bertrama w zamku*, [b.m.] 1910.

bajkom ludowym retrospekcję, by czytelnik mógł zrozumieć okoliczności następstw akcji – wyjaśnienie przyczyn pokuty kobiety z brodą pojawia się na końcu opowiadania, a nie na początku fabuły, jak w bajkach ludowych. Przyczyna kary zesłanej na niewiastę jest w opowiadaniu zbieżna z uzasadnieniem z bajek żmudzkiej, śląskiej i białoruskiej – panna kazała ścinać zalotnikom brody i gardziła ich oświadczeniami.

Princess with a Beard – Motifs in Polish, Samogitian and Belorussian Tales (Summary)

Four texts were subjected to a comparative and contextual analysis: two variants of Polish fairy tales with the motif of “the Princess With a Beard” (from Silesia and Kujawy), one Samogitian variant recorded in Polish and one Belorussian variant. A permanent element appearing in the same function in all the analyzed fairytales is the motif of a maid with a male beard and is considered to be perceived as the realization of the folk sense of justice. However, the blending process of this motif with other fairytale themes determines the different message of fairy tales. The analysis included among others: the context of folk funeral, wedding ceremonies and exemplifications of convergent motifs (a woman with facial hair) in magical and humorous fairy-tale themes. According to the author of the article, all four analyzed variants of fairy tales containing the “princess with a beard” motif, meet the criteria of the thread T 326 “The seeker of fear”, in which the daredevil spends the night in an abandoned building controlled by fears.

Key Words: magical tale, blending, mirror punishment, fairytale theme, fairytale story